
Alisabri ŠABANI ¹

Paradigma zajednice u društvu - zatvorenička zajednica

Paradigm Of Community In The Society - Convict's Community

Sažetak

U radu se analizira zatvorenička zajednica, u kontekstu kriminaliteta, kao zajednica ljudi kojima je dokazana krivica i zbog toga se nalaze u zatvoru. Zatvor je tip zadatog prostora koji je definiran vještački utvrđenim granicama koje se održavaju pomoću zidova, zakona, pravila, unutar kojih ljudi stupaju u neposredne odnose koje vremenom dobijaju autonomne forme u smislu subkulture zatvora. Bitna odredba zatvorske zajednice je zajednički zadati prostor koji se socijalizira od strane zatvoreničke zajednice u smislu procesa poznatih kao prizonizacija. Na temelju toga analiziraju se socijalni proizvodi zatvora poput zatvorske subkulture, adaptivnih strategija, zatvorskih statusa i uloga, konflikta i niz drugih specifična vezanih za okolnosti zatvora.

Ključni pojmovi: dezorganizacija, zatvorenik, zatvorska zajednica, zatvorska subkultura, totalna institucija, adaptivne strategije, uloga.

Osnovni pojam kojim se bavimo u ovom radu je zatvorska zajednica koja je u sociološkoj tradiciji različito nazivana:

- zatvorska subkultura;
- zatvorenička kultura;
- zatvorenički društveni sistem;
- zatvorsko društvo;
- neformalna društvena organizacija zatvora;

¹ Dr. sci., docent na Fakultetu kriminalističkih nauka u Sarajevu

- neformalni aspekti društvene strukture zatvora itd.

Prvo sociološko istraživanje zatvora izvršeno je od strane Donalda Clemmera, u okvirima američke sociologije 20-ih godina poznate kao Chicago sociologija, a pod vođstvom Roberta E. Parka.

Po Clemmeru zatvor se može smatrati zajednicom, jer ima sve osnovne karakteristike kojima se jedna struktura definiše kao zajednica. Zajednice su oblasti zajedničkog života, sa neodređenim granicama, ili više manje vještački utvrđenim granicama koje se održavaju pomoću zidova, zakona, pravila, unutar kojih ljudi stupaju u neposredne odnose komunikacije, koje vremenom dobijaju autonomne forme u smislu navika ili kulture zatvora. Bitna odrednica zajednice je zajednički prostor koji se socijalizira od strane zatvorenika. Socijalni proces, poznat kao prizonizacija, se sastoji u učenju i prihvatanju načina života u zatvorskoj zajednici i uočavanje hijerarhijskih odnosa između osoblja zatvora. Naime, tek u zatvoru se stiče novo socijalno iskustvo i saznanje, kao i uočavanje pravila igre. Ova socijalna saznanja i pravila su sklona promjenama u zavisnosti od opšteg iskustva i psihosocijalnog statusa zatvorenika, te je "ta promjena u stavu fundamentalan korak u procesu koji nazivamo zatvorska socijalizacija (prisonization).²

Studije o zatvoru u sociologiji su uglavnom locirane oko problema sociologije dezorganizacije, a unutar ove oblasti se odnosi na probleme konflikta, subkulture, te diskontinuiteta društvene strukture u tranziciji. Gotovo su redovno operacionalizirani pojmovi poput uloge, statusa, vrijednosti, grupe, grupne dinamike, ponašanja zatvorenika kao strategijski odgovor na narušenu ravnotežu koju su imali van zatvora.

U analizi nastanka i sadržaja zatvorske zajednice izdvajaju se dva glavna teorijska pristupa. Jedan pristup se oslanja na teoriju diferencijalne asocijacije, (Edwin Sutherland), koju smo detaljno izložili u jednom ranijem radu,³ čije je uporište hipoteza da se delinkvent postaje družeći se sa delinkventima. U zatvoru, kao instituciji, kriminalci stupaju u veze jedni s drugima i ova teorija zatvor naziva "školom kriminaliteta". U aktu prizonizacije prihvataju se vrijednosti, norme i obrasci ponašanja kriminalca koji pomažu efikasnom odbijanju vrijednosti koje nudi osoblje institucije, zbog čega se resocijalizacija čini uzaludnom.

² Donald Clemmer: "The Prison Community", Holt, Rinehart and Winston, New York, 1958.

³ Šabani Alisabri: "Sociološki aspekti kriminaliteta na regiji Zenica u periodu 1987-XII/1995. godine, Univerzitet u Sarajevu, FPN Sarajevo, 1998.

Druga teorija je funkcionalistička (Gresham Sykes), koja smatra da zatvor predstavlja ogroman set deprivacija i frustracija zbog čega nastaje zatvorenička kultura i njena osnovna funkcija (i korist) se sastoji u ublažavanju patnji koje zatvorenik doživljava i zatvorenička subkultura treba da funkcioniše na način rješavanja problema (solving qualities). Poznato je Sykesovo stanovište "Mi želimo da znamo zašto je zatvoreničko društvo tu, a takođe i kako ga zatvorenici održavaju".⁴

Nije nam namjera polemika sa navedenim teorijama, već isticanje činjenice funkcionalnosti prisustva zatvoreničke zajednice za zatvorenika i to prije svega zbog okolnosti odsustva reakcije na krivično djelo, ako se uzme u obzir vremenska dimenzija procedure nad učiniocem krivičnog djela. Zatvorenik zapravo nailazi prvi put u toj vremenskoj dimenziji na ljude koji su slični njemu, ili gori, i ne osuđuju ga, što se može smatrati prednošću zatvorske zajednice nad društvom. U odnosu na društvo, zatvorenik nema slobode i on biva prihvaćen od sebi sličnih gdje ima socijalnog prostora za redefiniciju kako samog sebe tako i onog što je učinio. Zatvorenici i definiraju kaznu zatvorom kao "pauzu od društva". Dakle, sigurno je, da zatvor nema jednoznačnu ulogu i da ne predstavlja u potpunosti samo represiju i patnju, nego predstavlja i alternativnu zajednicu društvu.

Rasprava o zatvoreničkoj zajednici, odnosno njenoj egzistentnosti, podrazumijeva razmatranje opštih uslova nastanka zatvoreničke kulture gdje postoje takođe različiti stavovi. Clarence Schrag smatra da je zatvor "kulturno ostrvo" u smislu da je on specifični kulturni proizvod zatvorenika suprotan dominantnoj kulturi. Drugo stanovište ističe činjenicu da je zatvorska kultura samo jedna varijanta dominantne kulture jer ovisi od nivoa kulture, koju donose odrasli zatvorenici u zatvor i očekivati je da će je nastojati i zadržati. Kao što je poznato kultura ima najveću "količinu društvenosti" za grupu na koju se odnosi, jer ujedinjuje društveno vrijeme (prošlost, sadašnjost i budućnost). Na tragu Clydea Kluckhohna možemo reći da su u zatvorskim uslovima, sa stanovišta zatvorenika, u pitanju procesi na koje kultura odgovara ulogom razlikovanja, komunikacijom, rasporedom saznavnih orijentacija, artikulisanjem ciljeva, regulacijom značenja i izraza, te socijalizacijom.⁵

⁴ Prema Jelena Špadijer-Džinić: "Zatvoreničko društvo", Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 1973 godine.

⁵ Clyde Kluckhohn: "Culture and Behaviour" in "Handbook of Social Psychology" Addison Wesley Publishing.

Mi smatramo da postoji kompromis između donesene "kulture" i zatvorske kulture ali da vremenom kultura zatvora prevagne zbog izrazite fizičke blizine zatvorenika koji stabilno socijalno reaguju na činjenicu zatvaranja, osobito kad je u pitanju duža vremenska kazna. Kulturne karakteristike zatvorske populacije mogu uticati na zatvorsku kulturu koje A. Gouldner naziva "latentnim društvenim identitetima" tj. "identitetima koji nisu kulturno propisani kao relevantni za ili unutar racionalnih organizacija".⁶ Manifestni društveni identiteti se smatraju relevantni ili legitimni u datoj društvenoj sredini. Međutim, organizacije su u pravilu instrumentalizirane od strane subjekata koje pokriva i one funkcioniraju kao privremena kategorija, jer se u organizaciji boravi samo za radnog vremena. Za zatvorenika je zatvor stalna i perzistentna okolnost za duži vremenski period zbog čega je prinuđen da nakon izvjesnog vremena donekle napušta matičnu kulturu. Zato ne zanemarujemo C. Schragov pojam zatvorskog "kulturnog ostrva" kao subkulture. Budući da je zatvorenička populacija heterogena, za očekivati je više subkulturnih izraza. Kao najčešća subkultura može se smatrati subkultura osoba osuđenih za krivično djelo protiv imovine i ovo krivično djelo u najvećoj mjeri pokriva univerzum kriminaliteta zbog toga što ih je najlakše uhvatiti. Ova vrsta subkulture dolazi izravno izvana, a ne stvara se u zatvoru.

Izjesno je, međutim, da će na svaku zatvorsku zajednicu imati uticaja dominantna kultura i stepen profesionalizacije kriminaliteta u nekom društvu. U okviru zatvora će se stvoriti neformalna zajednica – zatvorska zajednica u zavisnosti od vrste zatvora po stepenu obezbjeđenja (otvoreni, poluotvoreni, zatvoreni). Zatvoreni zatvori u pravilu imaju čvršću i rigidniju subkulturu i okolne društvene prilike (stabilne – nestabilne) imaju uticaja na zatvorsku zajednicu.

John Irwin i Donald R. Cressey⁷ pronalaze tri vrste subkulture unutar zatvorske zajednice:

- ona koja je orijentirana prema kriminalnoj subkulturi,
- ona koja je orijentirana prema zatvorskoj subkulturi,
- ona koja je orijentirana prema konvencionalnoj legitimnoj subkulturi.

Ove orijentacije znače očekivanja koja zavise od nivoa prihvatanja jedne od subkultura. Kriminalna i konvencionalna subkultura su nastale van zatvorskog kruga dok je zatvorska subkultura tipičan zatvorski proizvod.

⁶ Jelena Špadijer-Džinić, pomenuto djelo

⁷ John Irwin i Donald R. Cressey: "Thieves Convicts and the Inmate Culture" in "Subcultures" edited by David O. Arnold, The Glendessary Press, 1970.

Recidivisti, iskusni kriminalci koji su to po profesiji, pripadnici su kriminalne subkulture, dok su pripadnici konvencionalne subkulture počinioci krvnih delikata, najčešće ubice. Njihovo krivično djelo snažno je uvrijedilo kolektivnu svijest ali bez obzira na to pripadaju konvencionalnoj subkulturi sa malim šansama da pristupe jednoj od ponuđenih subkultura. Zatvorska subkultura je proizvod koja se stvara u okolini zatvaranja (unutarnja okolina zatvora) koju karakterišu deprivacija i ograničenja slobode. Ova činjenica je ista za sve zatvorenike i stoga je obavezno za svakog od njih da održavaju ravnotežu. Prema Irwinu i Cresseyu, centralna vrijednost ove subkulture je utilitarizam u smislu kako podnijeti činjenicu zatvaranja i ograničenja.

Drugi pristupi istraživanja zatvora proizilaze iz kritike funkcionalizma koja je otpočela sa Erwingom Goffmanom⁸ koji zatvor definira kao totalnu instituciju. Za Goffmana totalna institucija je "mjesto stanovanja i rada, gdje veliki broj pojedinaca, stavljenih u istu situaciju, odvojeni od spoljašnjeg svijeta za jedan dugi period, zajedno žive u izolaciji i čiji je život izričito i detaljno regulisan". On dijeli totalne institucije u pet kategorija s obzirom na ciljeve pojedinih vrsta institucija.

Prva grupa institucija su one koje su osnovane s ciljem da se brinu o osobama koje su istovremeno nesposobne i bezopasne (slijepi, stari i siromašni).

Druga grupa totalnih institucija su one koje brinu o osobama koje nisu u stanju da se brinu o sebi, ali su nenamjerno opasni za zajednicu. (mentalno poremećeni bolesnici, bolesnici koji boluju od zaraznih bolesti). Treća grupa totalnih institucija ima za cilj zaštitu zajednice od namjernih ugrožavanja zajednice čiji neposredni interes nisu interesi zatvorenih lica (zatvor).

Četvrtu grupu totalnih institucija čine one institucije čiji je neposredni cilj ostvarenje nekog zadatka (radni logori, brodovi, kasarne).

Petu grupu totalnih institucija čine one kojima je cilj povlačenje iz zajednice u svrhu davanja određenog obrazovanja (manastiri, opatije, koledži itd.).

Osnovna karakteristika totalne institucije je stroga birokratizacija s ciljem da se različite aktivnosti pojedinaca:

⁸ Tom Burns: "Erwing Goffman" Routledge, London 1992. godine.

- vrše na jednom mjestu;
- pod jednim istim autoritetom;
- u neposrednom kontaktu velikog broja drugih pojedinaca koji se svi jednako tretiraju i imaju iste obaveze;
- sve aktivnosti su strogo planirane i propisane formalnim pravilima o čijem se izvršenju stara posebno osoblje;
- ispunjavanje i postojanje cjelovitih programa kojima su predviđeni sadržaji različitih aktivnosti u instituciji, a pomoću kojih se trebaju ostvariti ciljevi institucije.

Međutim, unutar totalnih institucija, razvijaju se veoma snažna neformalna udruženja kojih je cilj da se subjekti što manje izoluju od vanjskog svijeta. Propustljivost (permeability) institucije ovisi o tome da li su pojedinci u njima dobrovoljno (manastiri), poludobrovoljno (vojska), ili nedobrovoljno (zatvor). Pod propustljivošću se podrazumijeva postojanje različitog stepena uzajmnog uticaja društvenih normi institucije i normi u vanjskom svijetu. Od ovog uticaja zavisi smanjenje razlika između institucije i spoljnog svijeta i zasniva se na pretpostavci o postojanju dinamičkih odnosa između totalne institucije i društvene okoline.

Način da se izbjegne niz uskraćenja i reduciranja uloga koje je osoba imala u predpenalnom (predzatvorskom) periodu, u samoj penalnoj situaciji se nazivaju adaptacijom. Primarna funkcija i zadatak adaptacije na zatvorske uslove je smanjenje uskraćenja, te aktualizacija uloga koje su bile važne za pojedinca u predpenalnom periodu. Mi to proširujemo i činjenicom strategije postignuća unutar penalne situacije. Jasno je da će načini adaptacije biti ovisni od socijalne strukture osobe, te psihološkog statusa. Većina teorijskih uvida u načine adaptacije na penalne uslove izvedena je iz Mertonove tipologije adaptacije. Najpoznatije su tipologije koje je ponudio Erwing Goffman, Terence Morris i Thomas Mathiesen.

Prema Goffmanu "strategija adaptacije" na zatvorske uslove koji tendiraju mortifikaciji u odnosu na osuđenu osobu su:

- situaciono povlačenje – potpuni prekid odnosa sa drugima;
- linija nepomirljivosti – namjerna nesuradnja sa formalnim osobljem;
- kolonizacija – prihvatanje vrijednosti i uloga koje institucija propisuje;
- konverzija – prihvatanje mišljenja osoblja kao istinite i prihvatanje uloge savršenog pacijenta⁹. Treba napomenuti da je ovo osnovna strategija adaptacije kad zatvorenik prenosi svoju strukturu na formalni sistem.

⁹ Erwin Goffman: "Asylums", New York, Doubleday, 1961.

Konverzija je i temelj instituta uslovnog otpusta gdje je bitna procjena osoblja tretmana o uticaju tretmana. Često se izražava frazom “Osuđenik priznaje krivicu i potpuno je spreman na saradnju...”

Sykesova tipologija adaptacije bliža je stalnoj aktualizaciji tipičnih kategorija zatvorenika: pravda i sloboda. Stoga on navodi:

- bjekstvo (cilj je sloboda),
- psihološko povlačenje (cilj je sloboda),
- pobuna (cilj je sloboda),
- inovacija (cilj je više pravde).

Svi ovi tipovi adaptacije su disfunkcionalni ne samo za zatvorenika nego i za formalno osoblje. Postoje jasno propisani postupci etiketiranja za svaki od ovih načina adaptacije. Za pokušaj bjekstva zatvorenika, ta će činjenica biti odlučujuća do kraja izdržavanja kazne; nesaradnja ili psihološko povlačenje (što pripadnik formalnog osoblja može shvatiti kao prezir u interakciji, kao vid poniženja) je takođe etiketa, a organizacija pobune se najoštrije kažnjava čak i izolacijom. Inovacija se, uglavnom sa stanovišta formalnog osoblja, interpretira kao dodatni posao koji treba izbjeći. Ovi tipovi reakcije pokazuju da ne postoji način kako izbjeći patnje lišenja slobode. “Ali ako surovosti zatvora ne mogu biti potpuno uklonjene, njih mogu bar da ublaže obrasci društvene interakcije koji su stvoreni među samim zatvorenicima. U ovoj očigledno jednostavnoj činjenici leži ključ za naše razumijevanje sveta zatvorenika”.¹⁰

Terence Morris navodi šest vrsta adaptacije:

- konformizam,
- inovacija,
- ritualizam,
- povlačenje,
- pobuna,
- manipulacija.

U vezi tipova adaptacije kao što su inovacija, povlačenje i pobuna nema bitnih razlika, ali Morris uvodi konformizam, ritualizam i manipulaciju.

Konformizam, kao tip adaptacije, se odnosi na zatvorenike koji prihvataju kulturne ciljeve zatvorskog osoblja kao i načine njihovog postizanja koji su legalni u smislu linije dobro ponašanje – odgovarajuća nagrada.

¹⁰ Prema Jelena Špadijer-Džinić “Zatvoreničko društvo”.

Ritualizam je tip adaptacije zatvorenika koji odbacuje vrijednosti formalnog osoblja ali se pridržava institucionalnih normi; prilikom traženja bilo kakve usluge formalnim putem (uslovni otpust, vanjske pogodnosti) nastoji ispuniti formalne uslove za dobijanje istih. Obično mu je poznat empirijski raspon mogućnosti traženih usluga, tj. neće tražiti nikakvu uslugu ukoliko je formalno, po propisima ne može dobiti. Oni su za Morrisa institucionalni neurotici.

Manipulacija je tip adaptacije koji se odnosi na zatvorenike koji žele postići ciljeve bez sukoba sa formalnim osobljem manipulacijom ističući svoja prava u koja ulažu propisane obaveze i većina komunikacije se obavlja na ovom nivou.¹¹

Thomas Mathiesen uvodi u tip adaptacije kritizerstvo koje se sastoji u tome da zatvorenik stalno podsjeća osoblje da odstupaju od utvrđenih normi (npr. tipičan stav je kad zatvorenik primijeti neku devijaciju kod stražara u vezi pijanstva, agresivnosti, krutosti, nepoštivanja formalnih odredbi kućnog reda, itd.). Ova vrsta reakcije se odnosi na izolovane zatvorenike, koji nastupaju individualno, poznato kao individualno kritizerstvo.

Funkcija adaptiranja se sastoji u ublažavanju patnji koje izaziva zatvor i prihvatanje jednog od načina adaptacije je bihevioralni odgovor na zatvor kao set specifičnih okolnosti. Za pojedinca zatvorenici se pojavljuju kao kompleksni nosioci društvenih odnosa, koji su vrijednosno – normativno informirani i služe kao instrumenti u realizaciji odnosa zatvorenik – zatvorenik i zatvorenik – formalno osoblje.

Socijalizacija zatvorenika u zatvoreničku zajednicu otpočinje pritiskom kako formalne tako i neformalne zajednice od kojih je pritisak neformalne, odnosno zatvoreničke zajednice, presudan. To je proces poznat kao prizonizacija.

Uticaj penalne institucije na zatvorenika Clemmer naziva univerzalnim faktorima zatvorske socijalizacije, koji se odvijaju kroz slijedeće dimenzije:

- prihvatanje inferiorne uloge,

¹¹ U tom smislu zanimljiva je izjava zatvorenika A.T. , koja adekvatno ilustrira pojam manipulacije: "Robovi" (zatvorenički žargon za zatvorenika) se trude da se pokažu u najsvjetlijoj strani, kao npr.: jedni se ističu snagom, drugi zagovaranjem aktuelne politike, treći smislom za umjetnost, četvrti religijom i vjerskim pitanjima, a ima i onih što se služe intrigama i raznim smisalicama da bi bili u milosti vodećih organa.

- sticanje saznanja o organizaciji zatvora,
- razvoj novih navika u domenu potreba,
- prihvatanje zatvoreničkog jezika,
- stjecanje boljeg posla (u KPD Zenica u pravilu se novi zatvorenik šalje u industrijski pogon livnica i njegov primarni zadatak je da se "izmakne" iz livnice).

Ovi faktori su univerzalni, jer važe za svaku penalnu instituciju. Sa vremenskom dimenzijom kazne, zatvorska socijalizacija utiče na produbljivanje kriminalnih navika (kriminalitetna infekcija) kao stjecanje asocijalnih osobina. Prijemčivost na kulturu zatvora ovisi od:

Kulture kojoj je pojedinac pripadao u predpenalnom periodu. Pojedinac može koketirati sa zatvorskom subkulturom a da je ne prihvati;

Kvaliteta i učestalosti odnosa zatvorenika sa osobama van zatvora;

Nivoa pripadanja zatvorenika primarnim ili poluprimarnim zatvorskim grupama:

Rasporeda i klasifikacije zatvorenika od strane formalne zajednice;

Nivoa prihvatanja zatvoreničkog kodeksa;

Socio-psihološko-demografskih karakteristika zatvorenika (psihološki status, pripadnik etničke manjine, itd.);

Dužine izrečene kazne - kako je kazna duža, tako se smanjuje otpor prema zatvorskoj strukturi.¹²

Međutim, na većinu zatvorenika, djeluju samo neki faktori socijalizacije, ali ne svi istovremeno, a tempo socijalizacije zavisi od samog pojedinca, odnosno od procjene isplativosti prihvatanja zatvorske subkulture. Npr. zatvorenik u pravilu najduže vremena provodi sa zatvorenikom, dok sa službenim osobljem srazmjerno malo ili pak samo za njihovog radnog vremena. Da bi ostao neoštećen, zatvorenik mora prihvatiti neke faktore socijalizacije u zatvorsku zajednicu kao strategiju opstanka.

U objašnjavanju različitog uticaja zatvora na pojedine zatvorenike, bitan je sociološki pojam – shvatanje o sebi ili društveno ja (social self), pod kojim se podrazumijeva način na koji osoba definiše sebe i druge, odnosno procjenjuje svoju sopstvenu ulogu i način na koji percipira svoje odnose s drugima.

¹² Jelena Špadijer-Džinić, pomenuto djelo

Smatra se da zatvorenička definicija situacije sebe ili procjena svoje uloge odlučujuće djeluje na ponašanje.

U ponašanju je implicitna relacija sa formalnim (službenici zatvora) i neformalnim (zatvorenici) osobljem i odigrava se na četiri nivoa:

- pozitivne reakcije koje uključuju pokazivanje solidarnosti, popuštanje tenzija i pokazivanje saglasnosti;
- pokušaj rješavanja problema uključuje davanje sugestija, davanja informacija i davanja mišljenja;
- pitanja koja uključuju upit po informacijama, upit o mišljenju i upit za sugestiju;
- negativne reakcije uključuju neslaganje, pokazivanje tenzija i antagonizma.¹³

Budući da je ponašanje zatvorenika manifestni odgovor na probleme koje definišu kao temeljne (boravak u zatvoru), grupe razvijaju strategije postignuća određenih ciljeva, koji za rezultat moraju imati uticaja na institucionalni sistem (npr. zatijevanje i odbijanje smanjenja kazne, liječenje u bolnici, dodjela vanjskih pogodnosti i sl.).

Postignuća i ciljevi koji su usmjereni ka okolini zavise od kvaliteta institucionalne okoline i ukoliko je okolina slabija ili na nižim strukturnim nivoima, time će dinamika okoline i strategije ponašanja biti intenzivnija. U rigidnijem smislu, ponašanje unutar zatvora, koje je van kontrole formalnog sistema, ima za cilj da preko npr. akta pobune za pregovarača dobije institucije koje odlučuju o smanjenju kazne ili autoritete koje imaju uticaja na ovu vrstu institucija.

U institucionaliziranim i socijalno reduciranim uslovima kao što je zatvor, uz odgovarajuću vremensku perspektivu kazne, implicitan je međusobni odnos zatvorenika.

Kada je izdržavanje kazne prepoznato kao problem, tada je očividno da će neposredna iskustva u zatvoru biti određena sistemom deprivacija. Osjećaj deprivacije vodi ka uočavanju i rješavanju problema uz međusobnu podršku koja rezultira zajedništvom. Ovo je isključivi razlog zbog čega se opredjeljujemo za pojam zatvorske zajednice. Pojam zatvorskog društva uključuje veze i odnose zatvorske zajednice ili neformalnog dijela učestalosti odnosa i zajedničkog bivanja. U istim uslovima stvaraju se odnosi koji su inherentni konceptualnoj strukturi

¹³ G. Lundberg: "Sociology", Harper and Row, Publishers, 1966.

zatvora (formalni i neformalni sistem) u kontekstu institucije za izvršenje kazne. To drugim riječima znači, da će za formalno osoblje zatvorenik uvijek biti zatvorenik a za zatvorenika službenih zatvora će uvijek biti službenik (najčešće stražar, vaspitač, instruktor rada i dr.). Zatvorenici su viđeni kao neko ko inklinira prema anti-društvenom ponašanju. Stoga je zatvor obično shvaćen kao svijet konflikata između službenika zatvora i zatvorenika. U ovom konfliktu smatra se da su autoritet i pravda na strani službenika. Službenicima su konstantno dodijeljene dominantne uloge i položaj, a zatvorenicima podređene uloge i položaj. Ovi položaji su fiksni i nezamjenjivi. Zbog razlike u statusu i njene rigidnosti, te posredovanim odnosima, zatvor se u ovom kontekstu opisuje kao društveni sistem.

Budući da su nam u centru interesa zatvorenici i njihovi stavovi, smatramo da je opravdano razlikovati pojmove zatvorskog društva i zatvorske zajednice. Odnosi između zatvorenika nisu posredovani (zajednica), a odnos između zatvorenika i službenika su društveno posredovani (društvo).

Važan fenomen u zatvoru je uloga koja može biti izabrana ili dodijeljena u zatvorskoj zajednici. Tipičan proizvod zatvora je "Right guy – pravi momak" i predstavlja Gresham Sykesovo otkriće.

"Right guy" je zatvorenik koji predstavlja konstrukciju idealnog tipa zatvorenika, on je uzor koji treba poštovati i komu svi teže. "Right guy" osoba, sa dostojanstvom i staloženošću podnosi zatvorsku situaciju, ona je "cool" kada je iznervirana. Njegovo dostojanstvo je odgovor na situaciju, lojalan je prema drugim zatvorenicima, ne opterećuje druge svojim problemima, ne zadužuje se i posuđuje drugima. Ne izbjegava tuču, ali je i ne traži, nije bundžija. Njegovo dostojanstvo cijeni i formalno osoblje. Apsolutno izbjegava sve što bi mu i jedan i drugi sistem mogli spočitati. Nikada neće uvrijediti stražara, ali mu neće ni podilaziti, nikada neće napraviti disciplinski prekršaj, a pogotovo neće napasti stražara. On mora da zna govoriti i pregovarati i da u tim pregovorima navede osnovne definicije problema, te da u kratkim crtama da najadekvatnije prijedloge. U ovim pregovorima, on nastoji održati balans između zatvorske zajednice i formalnog sistema. "Right guy" se nalazi u centru fenomena zatvor između zatvorenika i formalnog sistema, a naročito u pogledu legitimnih normi.

Pored ove, postoji niz drugih uloga kao što su "šmeker", homoseksualac, čovjek uprave, bundžija, slabić, kockar, a u novije vrijeme se formirala i uloga vjernika, koja se takođe cijeni. U konfiguraciji uloga za zatvorenike je ovo jedan od najprihvatljivijih odgovora.

Osnovna funkcija zatvorske zajednice je neformalna kontrola ponašanja zatvorenika u zatvoru, odnosno da se usmjeravaju odnosi između zatvorenika i formalnog sistema. Ovo se ostvaruje pomoću sistema društvenih uloga.

Pojedinac dolaskom u zatvor gubi niz uloga, odnosno bitno je reduciran na ulogu zatvorenik ali zatvorska zajednica artikuliše sposobnosti zatvorenika u cilju heterogenosti kako bi lakše mogla funkcionisati (npr. od izuzetne važnosti za zatvoreničku zajednicu je pojedinac fakultetski obrazovan da bi mogao pisati molbe ili bilo koja vještina koja pomaže podnošenju zatvaranja). Raspodjelom uloga postiže se ravnoteža zatvoreničke zajednice i važna je ujedno i za onoga ko preuzima ulogu, jer na taj način vrši povrat izgubljenih uloga i statusa. Raspodjela uloga prolazi kroz sljedeće faze:

- među zatvorenicima se postiže saglasnost o zatvorenikovoj lojalnosti kako prema zatvorenicima tako i prema formalnom sistemu (osoblju zatvora),
- utvrđivanje da li zatvorenik definiše situaciju sa stanovišta formalnog osoblja ili sa stanovišta zatvorenika,
- ispitivanje zatvorenikovog znanja o zatvoreničkoj zajednici kada je ono naročito u konfliktima,
- ispituju se metrijske karakteristike preuzete uloge u različitim situacijama, tj. da li je dosljedan, pouzdan, čestit, dvoličan i sl.

Zašto tako snažno naglašavanje uloga unutar zatvora? Poznato je da zatvor još uvijek nema mnogih građanskih prava, kao što su glasanje, držanje ureda i sl. Prema Sykesu najvažniji gubitak od svih građanskih prava je u stvari gubitak difuznog statusa (odnosno uloga), koji definira pojedinca kao nekog ko je pouzdan ili moralno prihvatljiv u društvu. Stoga zatvorena osoba mora pronaći način za odbijanje onih koji su ga odbili, ako je psihološki spreman izdržati.¹⁴ Elementarni unutar- i okolinski faktor koji mu se nudi za ponovnu aktualizaciju uloga je zatvorska zajednica.

Clarence Schrag polazi od pretpostavke da su uloge u zatvoru načini odgovora na zatvorsku zajednicu, koje mogu biti udružene u skupove

¹⁴ Gresham Sykes: "The Prisoner's Status as Conveyed by the Environment" in "Environmental Psychology: Man and his Physical Setting" Edited by Harold M. Proshonsky, William H. Ittelson, Leanne G. Rivlin; Holt, Rinehart and Winston, INC New York, 2970.

alternativnih uloga. Više uloga vodi većem broju odgovora, odnosno stabilnoj ravnoteži.

Empirijske pravilnosti skupova uloga on naziva konfiguracijama uloga, koja označava pokretanje uloge u vezi jednog problema na koji se alternativno može povezano pokrenuti druga uloga. Po njemu "Right guy" je konfiguracija uloga, a ne jedna uloga. Najvažnije konfiguracije uloga su one koje se odnose na relaciju:

- prema zatvorenima,
- prema formalnom osoblju,
- prema vanjskom svijetu.

Na osnovu ovih konfiguracija uloga, on je razvio tipologiju zatvorenika uzimajući u obzir socijalni i kriminološki background. Ti tipovi su:

- prosocijalni zatvorenik,
- antisocijalni zatvorenik,
- pseudosocijalni zatvorneik,
- asocijalni zatvorenik.¹⁵

Prosocijalni zatvorenik je najčešće osuđivan zbog ubistva i u potpunosti poštuje formalno osoblje i ulaže legalne načine za ublažavanje podnošenja zatvorske situacije u vanjskoj okolini i imaju jasne uloge (oženjen, nezaposlen, susjed). Nastoji da se aktualizuje u oblasti rada i održava snažnu vezu sa vanjskom okolinom iz koje crpi resurse održavanja kao što su emocije porodice, prijatelja, poznanika. U slučaju dugih kazni često materijalno istroši svoju porodicu.

Antisocijalni zatvorenici su najčešće osuđivani za krađe koje figuriraju zajedno sa tučama i latentnim oblicima razbojništva. Najčešće se u kriminalnoj karijeri vežu za grupu s kojom održavaju snažne veze. Dolaze iz razorenih porodica i u ranoj dobi su vidljive delikventne sklonosti (sitne krađe, bježanje iz škole i kuće isl.).

Pseudosocijalni zatvorenici su osuđeni zbog sofisticiranih oblika delikata protiv imovine kao što su prevare i falsifikat. Bliski su našim oblicima "šanera" i "šminkera" i u imageu tendiraju ka simbolima statusa srednje klase, najčešće imaju srednju školu i kriminalna karijera im je relativno

¹⁵ Clarence Schrag: "Theoretical Foundations for a Social Science of Corrections" in Handbook of Criminology " Edited by Daniel Glaser, Rand Mc Nelly Publis. Chicago, 1974, prema Jeleni Špadijer-Džinić, pomenuto djelo.

kasno otpočela i povezana je s određenom kriminalnom šansom. Koriste sukobe i nedosljednosti u zatvorskoj situaciji koju uspješno provode u svoju korist, često posređuju u sukobima formalne i zatvorske zajednice.

Asocijalni zatvorenici su izraziti počinitelji teških krađa sa primitivnom izvedbom. Ta činjenica određuje da su u znatnoj mjeri recidivisti i zatvor im se nameće kao prirodna sredina, odnosno sredina gdje jedino mogu funkcionisati. Sve relacije sa vanjskim svijetom su razorene ili su prekinute. Skloni su disciplinskim prekršajima i iz grešaka ne izvlače pouku. Često su izvršioци negativnih radnji koje organizuju "pametniji" zatvorenici.

Društveni tipovi zatvorenika pokazuju sistematske razlike u saznoj i afektivnoj orijentaciji prema formalnoj i zatvorskoj zajednici. U prezentiranoj tabeli "+" znači visok stepen znanja ili afektivnu orijentaciju, koja sadrži i vrijednosni suk, dok "-" označava odbacivanje ili ograničeno znanje i afektivno odbacivanje.

Tabela br. 1.:

Društveni tipovi	Legitimne norme		Ilegitimne norme	
	kognitivno znanje	afektivna orijentacija	kognitivno znanje	afektivna orijentacija
Prosocijalni	+	+	-	-
Antisocijalni	-	-	+	+
Pseudosocijalni	+	-	+	-
Asocijalni	-	-	-	-

Iz sheme je vidljivo da su prosocijalni tipovi konzistentni i sa malim varijacijama kako u saznanju, tako i orijentaciji prema legitimnim normama ili njihovim nosiocima kao i prema ilegitimnim normama ili njihovim nosiocima. Ista struktura je prisutna, ali sa suprotnim predznacima, kod antisocijalnih i asocijalnih društvenih tipova. Nekonzistentan i entropičan, sklon kompromisu, je pseudosocijalni društveni tip zatvorenika.

Ova shema sugerira i različite tipove subkulture unutar zatvorske zajednice. Subkultura je ovdje niz značenja kao niz propisa o ponašanju, odnosno vrijednosnoj orijentaciji u koju vrijedi ulagati personalnu društvenu energiju. Pragmatički značaj zatvorske subkulture je otkriven u odnosu prema formalnom i zatvoreničkom okviru. Društveni tipovi se

uglavnom vežu za pripadnike istog tipa, osim prosocijalnih zatvorenika, koji češće biraju za prijatelje pripadnike pseudosocijalne društvene tipove.

Unutar zatvoreničke zajednice, grupa, odnosno grupiranje, se pojavljuje kao najkonkretnija sredina u kojoj zatvorenik stupa u odnose s drugim zatvorenicima i u kojoj mu je omogućeno zadovoljavati svoje potrebe, želje i interese. Grupa je socijalni okvir u kojoj funkcionise kao socijalno biće. Međutim, zatvorska zajednica je heterogena, tj. formirana je od niza različitih grupa i pojedinac može biti pripadnik više grupa. Najvažnija grupa za zatvorenika je njegova primarna grupa unutar zatvora. Manifestacija primarnosti grupe u zatvoru je zajedničko objedovanje, zajedničke šetnje, boravak u istom zadatom prostoru i što je najvažnije održavaju i upotpunjavaju isti moralni i vrijednosni kod. Te grupe su stabilne i trajne (one mogu trajati i nakon izdržavanja kazne) i karakteriše ih snažna saradnja i odanost. Ovdje ističemo činjenicu da zatvorenička grupa, "mi" ima istu snagu i dubinu za pojedinca poput porodice, susjedstva, tima, prijateljstva itd.

Prema Donaldu Clemmeru "zatvorska primarna grupa" je skup zatvorenika među kojima postoje odnosi solidarnosti, koji se izražavaju u emocionalnoj povezanosti i doživljavanju grupe kao cjeline (mi). Clemmer dopušta postojanje elementa konkurencije i otpora, ali koji ne dovodi do raspada kohezije. Clemmer je zatvorsku grupu razumijevao kao način socijalizacije u zatvoreničku subkulturu, ali s obzirom na heterogenosti zatvoreničke populacije, uvodi u tipologiju grupa i poluprimarne grupe, odnosno poluusamljenost i potpuno usamljenog zatvorenika. Primarne grupe u prosjeku čine 4,4 člana dok su poluprimarne grupe veće sa prosjekom od 7,8 članova. Primarnim grupama su skloniji mlađi, inteligentniji, neoženjeni i počinitelji težih krivičnih djela. Može se reći da oni imaju veću skalu ovisnosti od grupe. Postojanje grupa, unutar populacije gdje nema velike mogućnosti izbora, figurira kao kompenzacija za izgubljene primarne odnose van zatvora.

Poluusamljeni i usamljeni zatvorenici su oni koji nisu grupirani. Uzroci negrupiranja su:

- održavaju primarne odnose van zatvora,
- odbijanje formiranih grupa za prihvatanje određenih zatvorenika,
- tip "stranac" koji tokom izdržavanja izbjegava grupiranje i ne biva socijalizovan u zatvoreničku subkulturu.

Primarna grupa u zatvoru je odgovor na odbačenost u društvu. Sekundarne grupe su takođe prisutne u zatvorskoj zajednici koje se

temelje na posebnom interesu, najčešće za zadovoljenje potreba na ilegalan način.

Ove grupe Morris naziva grupama sa ugovornim odnosima, one su racionalne i otvorene i kako Goffman naglašava "mnogim zatvorenicima omogućuju artikulisanje izgubljenog statusa".¹⁶

Zatvorske interesne grupe koje se temelje na posebnim interesima pojedinih grupa zatvorenika, grupiranje je motivirano lakšim ostvarenjem moralnog ili materijalnog interesa. Interesi ovih grupa su varijabilni i često mogu biti podudarni sa legitimnim interesima (npr. grupiranje zbog zadovoljenja vanjskih potreba – interesa), a suprotni interesima ostalih zatvorskih grupa. Snaga i utjecaj ovih grupa može poslužiti kao kriterij varijabla za ispitivanje stepena kohezije zatvoreničke grupe.

Saznanja o postojanju neformalnih zatvoreničkih grupa su još uvijek na hipotetičkom nivou. Izvjesno je da postojanje grupa predstavlja odgovor ne samo na date uslove u zatvoru nego predstavlja odgovor i na ponuđenu zatvoreničku populaciju koje mogu biti funkcionalne ili disfunkcionalne sa stanovišta zatvorske zajednice. Grupe poput kockara, krijumčara, "zemljaka", takođe mogu biti disfunkcionalne i sa stanovišta formalnog sistema kojem su neophodna znanja o ovim fenomenima grupa upravo zbog održavanja sistema izdržavanja kazne u ravnoteži.

Abstract

This work analyses a convict's community within the context of criminal, as the community of people that were sentenced and as a result of it are in jail. Jail is a type of a given space which is defined by artificially established borders that are being maintained by walls, laws, rules within which people establish immediate relations that by time receive autonomous forms in the sense of jail subculture. The necessary characteristic of the convict's community is a common given space, which is being socialized, from the side of convict's community in the sense of processes known as "prisonisation". On the basis of that a social product of prison are being analyzed as prison subculture, adaptive strategies, prison status and roles, conflicts and many other specific connected for the circumstances.

¹⁶ E.Goffma: "Asylms", New York, Bouble day, 1961.